

9. Стефаник В. С. Повне зібрання творів: в 3 т. / Василь Семенович Стефаник ; [відп. ред. О. І. Білецький]. — К. : Вид-во Акад. наук АН УРСР, 1949–1954. — Т. 3: Листи. — 328 с.
10. Стефаник В. С. Повне зібрання творів: в 3 т. / Василь Семенович Стефаник ; [відп. ред. О. І. Білецький]. — К. : Вид-во Акад. наук АН УРСР, 1949–1954. — Т. 2 : Автобіографічні твори, поезії в прозі, публіцистика, незакінчені твори і переклади. — 223 с.

«The Forests Float in the Sky» by Vasyl Stefanyk: a History of the Text

This article traces the evolution of the poetical text in prose by Vasyl Stefanyk «The Forests Float in the Sky». The choice of its basic text in further critical edition of Vasyl Stefanyk's works is grounded.

УДК 821.161.2+808.1+808.2

Дмитро Єсипенко (Київ)

ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ТА ЧИТАЦЬКОЇ РЕЦЕПЦІЇ ПОВІСТІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА «СЕРЕД ТЕМНОЇ НОЧІ»

Ретельне вивчення історії окремих текстів Бориса Грінченка допомагає висвітлювати невідомі і ширше пояснювати побіжно розглянуті аспекти його творчості, враховувати додаткові формальні та змістові акценти під час її аналізу. Це уможливило заглиблення у взаємозв'язки мотивів і стимулів письменницької діяльності в окремі періоди, дозволяє робити узагальнювальні висновки щодо характерних ознак його «творчої лабораторії» та літературного доробку загалом.

Повість «Серед темної ночі» Грінченко написав під час перебування у Чернігові (1894–1902). Наприкінці 1899 р. сталася важлива подія у його творчій долі — звільнення з посади секретаря Чернігівської земської управи. Причиною цього не було незадовільне виконання службових обов'язків, а принциповість та неупухливість письменника у окремих питаннях, зокрема у справі народної просвіти. Красномовний факт призначення йому після звільнення грошової винагороди за службу. Справедливо вказавши на непослідовність такої політики, Грінченко із властивим йому почуттям гідності відмовився від коштів [11, 12].

Не можна сказати, що звільнення стало цілковитою несподіванкою і глибоко вразило письменника. До міри навпаки: відбулося визволення творчої особистості для діяльності, яка повніше відповідала його уявленню про своє призначення. Невипадково ще в жовтні 1899 р., звертаючись до дружини, Марії Грінченко, він у віршованій формі (стилізації під народну думу) нарікав на свою «неволю», ніби передрікаючи майбутню зміну:

«Ой визволь, Боже, мене, бідного невольника,
З неволі папіряної, писарської,
С погібелі канцелярської
На тихі води,
На ясні зорі
До роботи української» [7].

Відтак канцелярські посадові обов'язки більше не обмежували письменника, і весь свій час він прагнув присвятити художній творчості: «До останнього кварталу 1900 року я не міг як треба працювати ні для поезії, ні для беллетристики вже кілька років. Тепер я ледве починаю відпочивати і робитися здатним до чогось більшого од писання статей до «Земск.[ого] Сборника» та до редагування фольклорних матеріалів... І через те опанувало мене лише бажання багато всячини висловити в повісті чи в драмі» [5]. Грінченко вирішив стати одним з перших професійних українських літераторів, усвідомлюючи недостатнє матеріальне винагородження такої діяльності. Тональність невпевненості у майбутньому відчутна у його

листі до Михайла Комарова: «Коли, не вважаючи на всю мою уперту працю (а думаю працювати дуже), я не зможу придбати собі і своїй сім'ї навіть «нужденного» шматка хліба, то се або моя праця нездатна і не варта ваги, або ще занадто рано бути в нас письменником» [8].

Фінансова незабезпеченість змушувала Грінченка шукати нових джерел заробітку, передовсім — за україномовну літературну працю. З відповідним запитом він звернувся до Володимира Гнатюка, одного з редакторів «Літературно-наукового вісника» [3, с. 586]. Слід зауважити, що письменник тривалий час обмірковував ідею літературного заробітку і шукав можливостей її реалізації. Ще 1893 року він дізнавався у Агатангела Кримського про московські газети, які могли б оплачувати його дописи [18, с. 146].

Певні сподівання Грінченко покладав на гонорари від журналу «Киевская старина». Він мав на це підстави, адже ще 1898 року клопотаннями головного редактора Володимира Науменка і за підтримки київського генерал-губернатора Михайла Драгомирова було здобуто дозвіл на друк україномовних матеріалів у цьому виданні (з дозволу місцевої київської цензури). З ініціативи і коштом Євгена Чикаленка було призначено плату за художні твори українською (у розмірі 25–50 руб. за друк. арк.). У 1900 році авторам сплатили майже 300, 1901-го — майже 850, а 1902-го — майже 1000 рублів [27]. Саме у стимулюванні кількісного та якісного поповнення літературної частини «Киевской старины» меценат вбачав головні перспективи місячника. При цьому відбір творів належав до компетенції редакції. Як свідчить листування Чикаленка, він добре знав про непросте становище Грінченка і зважав на нього, призначаючи літературні винагороди: «...конкретно і зараз сей гонорар, може підтримає Грінченка, котрого скинуть з секретарства і він зостанеться без шматка хліба» [30, с. 324]. У листі до письменника Чикаленко висловив переконання в тому, що українській громаді «...треба дати змогу Вам жити літературною працею...» [30, с. 265].

Зміну характеру наповнення і гонорарної політики «Киевской старины» на початку ХХ ст., а також щирі переїнятість Чикаленка літературною стороною видання відзначав Сергій Єфремов: «Белетристика та статті з сфери життя і письменства все більш починають займати місця в журналі. Особливо це починається з 900-х років, коли коштом знов же таки Чикаленка ці праці стали оплачуватися хоч невеликим гонораром — 25 карб. за аркуш. Це були перші заробітки українських письменників... Тепер український літератор міг — не скажу жити з літератури... але таки дещо підробляти і таким чином менш оддавати часу на сторонню роботу десь у канцелярії тощо...» [19, с. 191–192]. Художні тексти українських авторів почали займати близько половини обсягу видання [28, с. 76].

Гонорарні заробітки були особливо важливими для родини письменника за відсутності регулярних грошових надходжень (до початку роботи над «Словником української мови») [31, с. 6]. Окрім фінансових проблем, слід відзначити й інші клопоти, що супроводжували Грінченка у цей час. Йдеться насамперед про хворобу дружини, а також труднощі з її працевлаштуванням у Музеї Тарновського [4].

За таких обставин восени 1900 р. Грінченко створив повість «Серед темної ночі». З властивою йому ретельністю письменник зафіксував хронологію роботи у автографі твору: «Почато: 1900.IX.18. Дописано: 1900.X.21. Переписувати почато: 1900.X.23. Дописано: 1900.XII.15» [15]. Підтверджує таке датування його вказівка у листі до Комарова від 1 листопада 1900 р.: «Написав і обробляю повість (з нар.[одного] життя, мабуть трохи більшу за Сон.[яшний] промінь), або таку) і призначаю її в сей місячник» («Киевскую старину». — Д. С.) [8].

Характерно, що доопрацьовуючи «Серед темної ночі», письменник вже обмірковував «два-три плани на нові повісті, проекти оповідань etc. etc.» [8]. У цьому полягає одна з прикмет його «творчої лабораторії» — сконцентрованість на сьогохвилинному створенні поруч із прозиранням у майбутнє, планування нових завдань під час виконання актуальних. Крім того, його метод передбачав різновекторність робочого процесу, орієнтування на продуктивність одночасно у кількох напрямках (художня література, словникарство, публіцистика, літературна критика, видавнича діяльність... — сфера активності Грінченка не обмежувалась цим переліком). Це часто підкреслювали сучасники письменника: «...видим в г. Гринченко весьма разностороннего и почти в одинаковой мере талантливого литературного работника» [20]. «Його кабінет — се була справжня робоча лабораторія, з якої виходили продукти літературної творчости найрізномірнішого характеру — художні твори, прозою й віршем, популярні

брошури, публіцистичні статті, наукові розвідки. Розповідав він мені про свої літературні плани, показував готові матеріали, — сій людині не вистарчало одного життя, у якому старався він не змарнувати й хвилини» [23, с. 142]. «Більше працював, ніж жив», — висловився про Грінченка колега по перу Микола Чернявський. Письменник нерідко обмежував себе у приватному житті для найшвидшого досягнення намічених цілей. Тому «по кілька років навіть у театрі не бував», — пригадувала Марія Грінченко [16]. Висока продуктивність забезпечувалась увагою до «гігієни праці», відповідальним використанням робочого часу [31, с. 18]. Надзвичайна працьовитість та енергійність вирізняли його з-поміж інших здібних і талановитих культурно-громадських діячів кінця ХІХ — початку ХХ ст. [32, с. 447].

Максимум докладених зусиль давав вагомий результат у короткі терміни: так первісний варіант повісті «Серед темної ночі» (майже десять друкованих аркушів) було створено лише за місяць. На думку Грінченка, на завершальному етапі написання твору до тексту не вносилися значні зміни. Майже через рік після початку роботи він наголошував: «Повість я всю (тут і далі підкреслення авторів. — Д. С.) написав торішньої осені...» [4, с. 313]. Як уже зазначалося, у цей період значні моральні сили письменника віднімало опікування здоров'ям дружини. Брак часу зумовлював також фінансовий фактор: Грінченко поспішав надіслати твір до «Киевской старины», розраховуючи на обіцяну винагороду (40 руб. за друк. аркуш тексту). Такі обставини, на його думку, стали перешкодою для остаточного мистецького вивершення повісті, дали підстави пізніше стверджувати: «не обробив її так, як би хотів» [4]. У листі від 18 листопада 1900 р. письменник писав батькам про можливу публікацію повісті в «Киевской старине» у 1901 р., за умови, «если таковая будет благополучно закончена (уже написана, но не отделана)» [6].

Листи редактора журналу Володимира Науменка до Грінченка дають підстави стверджувати, що текст «Серед темної ночі» було надіслано до редакції наприкінці 1900 р. Питання про публікацію твору Науменко вирішив практично відразу: «...зразу ж таки, після першого читання, облюбив Вашу повість, і в принципі було для мене порішене питання про її друк» [24]. Втім, з листом до автора він затримався, аби ще раз переглянути рукопис. «Залежування» рукописів на кілька місяців траплялися у практиці видання, оперативність відповіді авторові про долі твору безпосередньо залежала від завантаженості Науменка [26].

Грінченко дізнався про враження редактора від прочитання твору ще до його відповіді — з листа Євгена Чикаленка від 20 лютого 1901 р.: «Чув я від Науменка, що Ви прислали до «К[иевской] старины» таку гарну повість, якої ще ся редакція не мала; се слова Науменка, а він не дуже охочий до похвальби і часто гудить і такі речі, які другі хвалять» [30, с. 267]. Цікаво, що ще до прочитання повісті Чикаленко схвально згадав її (і відзначив значний обсяг: «аркушів на 10»), заохочуючи дописувати до журналу інших авторів [30, с. 328]. Особиста прихильність Науменка справді вартувала немало, зважаючи на безапеляційність і суб'єктивність його оцінок надісланих творів. Наприклад, тексти деякого з талановитих авторів (Архипа Тесленка, Володимира Винниченка) отримували від нього негативні характеристики — і в цих літераторів виникали проблеми з публікацією творів у журналі. Річ у тім, що за встановленим порядком надіслані до видання рукописи розглядали два або три члени редакції, однак вирішальне слово залишалося все ж за Науменком. Влітку, перебуваючи поза Києвом, він міг і сам вирішувати долю текстів.

Три частини повісті «Серед темної ночі» були опубліковані відповідно у травневому (як попередньо і повідомляв Науменко), червневому та липнево-серпневому (подвійному) випусках «Киевской старины» за 1901 р. (т. 73, кн. 2, с. 227–281; т. 73, кн. 3, с. 383–449; т. 74, кн. 1, с. 103–168). Обсяг тексту склав близько 10 друк. арк., тож згідно з умовою автор отримав майже 400 рублів [25].

Журнальна публікація не залишилася непоміченою у літературних колах. Товариш письменника Агатангел Кримський, ще не прочитавши всі частини твору, висловив прихильну оцінку: «Не знаю, як буде кінець, а поки що мені здається, що це має бути найкраща з Ваших довгих повістей» [21]. На його думку, «Серед темної ночі» виразно вказала на зростання хисту Грінченка, виявила його як зрілого і майстерного митця слова, що не поступається талановитим авторам-сучаникам: «В Вашім «Серед т.[емної] ночі», знов, я добачаю вже дуже міцну руку і, щиро Вам кажу, бачу в нім більше талану, ніж у нашнім звіснім, на всі боки розхваленим «Хіба ревуть воли» [22]. Саме у прозовому слові, і не лише художньому, Агатангел Юхимович вбачав вершинний вияв здібностей колеги: «Повість — то і єсть Ваш властивий “фах”, в повісті Ви

робите суцільне вражіння... хоч би почали писати про щось не з області красного письменства, усе в Вас виходить дуже жваво, колоритно, по-художницькому» [22]. Варто зауважити, що успіхи Грінченка у царині драматургії він оцінював значно скромніше: «...у драмах Ваш талант виявляється нерівно, оазисами» [22]. Думка Кримського багато важила для Грінченка [5].

Одним із тих, хто швидко відгукнувся про новий Грінченків твір, був Павло Грабовський. Він відзначив гарну мову, майстерність зображення та цікавість повісті. На його думку, вона мала сподобатися насамперед селянам. Така позиція — звуження читацької аудиторії до селянського середовища — пояснюється відмінними від заявлених у повісті поглядами Грабовського на проблему тогочасних зв'язків і впливів міста та села. У листі від 8 вересня (14 грудня) 1901 р. Грабовський засвідчив: «з деякими думками Вашими про вплив міста на село, солдатства на мужиків і т.і. цілком не згоджуюсь; та нехай про се побалакаємо іншим разом...» [1, с. 304].

Дискурс обговорення цих та дотичних питань розгорнувся ширше у листуванні письменників на початку 1902 р. — після публікації Грінченкової «Під тихими вербами». На протигагу авторів повістей, Грабовський вважав впливи села на особистість регресивними, антипросвітницькими, вбачаючи справжній культурний потенціал у представниках міського середовища. Також він вказував на ідилічність змалювання сільських реалій — і способу життя персонажів, і пейзажів [1, с. 309, 310–311]. Цікаво, що той самий закид фактично тоді ж зробив і сам Грінченко Любові Яновській, аналізуючи її повість «Городянка» «...нельзя не сказать, что в конце своей повести автор несколько идеализировал село...» [2].

На користь реалістичності художнього зображення повісті «Серед темної ночі» свідчить, зокрема, впізнаваність міських пейзажів. Марія Грінченко впевнено визначила в них Чернігів кінця XIX ст. За сюжетом повісті, герої твору потрапляють до Рівчаків, що знаходяться на околиці «города». У тексті ця місцевість описана очима Романа: «Довго йшли через увесь город, аж поки прийшли до якоїсь темної і грязької вулиці. Перейшли її всю. Наприкінці вулиця відразу падала вниз і завертала в якийсь яр. По обидва боки яру, попід глиняними кручами, блимали вікнами невеличкі хатки...» [17, с. 396]. А такою вона постала перед Левантиною: «Хатки й поганенькі обшарпані будиночки тислися в яру попід глинястою кручею. Згадала: се Рівчаки...» [14, с. 124]. Ці «рівчаки» — як назву загальну, а не власну — дружина письменника пригадала у розповіді про Чернігів та його мешканців: «У кінці міста, там, де починалися “рівчаки”, описані в Грінченка в “Серед темної ночі”» [17].

Орієнтування автора повісті на широкі верстви українства, зокрема і селян, стало втіленням одного з головних принципів його просвітницької діяльності. Він не був запеклим нігілістом у сприйнятті нових мистецьких спрямувань, але вважав, що письменники — справжні діячі української культури — повинні творити літературу не лише «для обраних»: «...у нас писати твори, зрозумілі й годящі невеличкій купці людей з смаком... — се панська забавка, недостойна людей, що серйозно беруться до великого діла — підняти свій нарід і свою народність з їх занепаду» [10]. Така ставка на читацьку аудиторію виправдовувала себе: «Серед темної ночі» належить до творів, які, за свідченням Чикаленка, висловленим через кілька років після першопублікації: «захоплювали в свій час молодь і тепер ще читаються з великим інтересом селянською інтелігенцією» [33, с. 95]. Вже перші критики повісті наголошували, що реалістичність художнього відображення існуючих суспільних явищ, достовірність типів персонажів дає можливість читачам відчутти «дух часу», пізнати обличчя «укр.[аїнського] громадянства 90.[-х] років і з того боку мають значіне культурно-історичних образків» [29, с. 12].

Нова повість отримала схвальний відгук на сторінках газети «Юг» від Григорія Коваленка-Коломацького, який назвав її «интересной и в бытовом, и в художественном отношении». Серед головних заслуг Грінченка рецензент відзначив переконливість зображення: «життєвість» персонажів та ймовірність поведінкових моделей («все лица, выведенные в повести, совершенно живые люди, все их поступки последовательно вытекают один из другого и кажутся читателю вполне реальными...»), а також необтяженість твору надміру сентиментальними або ж натуралістичними елементами («нет также и раздрающих душу сцен...»). Підсумком міркувань у огляді про «Серед темної ночі» став прогноз читацького успіху для твору: «Мы убеждены, что эта повесть каждым прочтется с удовольствием» [20]. Варто зауважити, що наступна повість Грінченка «Під тихими вербами» згодом витримала гостру критику Коваленка на шпальтах все того ж «Югу».

Кожен вдячний відгук читачів «Серед темної ночі» доводив письменникові потрібність його праці, засвідчував правдивість та правильність обраного формально-змістового вирішення порушених проблем. Про це йдеться у листі-відповіді Грінченка на чергове схвалення його твору: «Дуже і щиро дякую Вам за Ваші прихильні слова про мою повість. Авторіві завсігди дуже дорога така прихильність од читачів: се найбільша йому надгорода за його працю. Бо чуючи такі слова, як Ваші, автор бачить, що він не дурно працював, що його думки озиваються в чесних душах, а задля сього ж кожен автор і пише...» [9].

Результати вивчення історії творів Бориса Грінченка доводять, що такі дослідження не розривають біографічну та творчу цілісність — життєтворчість — на окремі локальні сюжети, натомість дозволяють виявити і прояснити «затемнені» місця, сприяють подоланню шаблонності та інерційності літературознавчих інтерпретацій доробку письменника. Не менш вартісним видається дослідження історії першопублікацій повісті: у журналі «Киевская старина» та окремою відбиткою (1901). Якщо критичні відгуки, розглянуті у цій розвідці, було висловлено вже після появи повісті друком, то редакторські впливи (йдеться про Володимира Науменка) нерідко безпосередньо супроводжували написання тексту письменником, мали ознаки співтворення. Актуальними у цьому контексті видаються питання міри дотримання авторської волі у публікаціях та републікаціях повісті, а також визначення місця твору у історії українського книговидання. Масштаб внеску Грінченка у розвиток української літератури вимагає численних нових спроб наближення до адекватної оцінки значення цієї постаті у нашій культурі.

Література:

1. Грабовський П. А. Збір. творів : у 3 т. / Павло Арсенович Грабовський — К. : Вид-во АН УРСР, 1960. — Т. 3. — 416 с.
2. Грінченко Б. Из новостей украинской литературы / Борис Грінченко // Вольнь. — 1902. — № 42. — С. 3.
3. Грінченко Б. Д. Твори : у 2 т. / Борис Дмитрович Грінченко ; упор. І. І. Пільгук, В. В. Яременко. — К. : Вид-во АН УРСР, 1963. — Т. 2. — 592 с.
4. Грінченко Б. Лист до Агатангела Кримського. 23 червня 1901 р. / Борис Грінченко // Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі — ВР ІЛ НАНУ). — Ф. 80. — Спр. 66. — Арк. 2.
5. Грінченко Б. Лист до Агатангела Кримського. 30 липня 1901 р. / Борис Грінченко // ВР ІЛ НАНУ. — Ф. 80. — Спр. 67. — Арк. 2.
6. Грінченко Б. Лист до батьків. 18 листопада 1900 р. / Борис Грінченко // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. — Ф. 15. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 16зв.
7. Грінченко Б. Лист до Марії Грінченко. 10 жовтня 1899 р. / Борис Грінченко // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. 3. — Спр. 42126. — Арк. 2–2зв.
8. Грінченко Б. Лист до Михайла Комарова. 1 листопада 1900 р. / Борис Грінченко // ІР НБУВ. — Ф. 3. — Спр. 40910. — Арк. 1.
9. Грінченко Б. Лист до Трохима Романченка. 27 червня 1902 р. / Борис Грінченко // ВР ІЛ НАНУ. — Ф. 46. — Спр. 629. — Арк. 1.
10. Грінченко Б. Лист до Христини Алчевської. 4 квітня 1903 р. / Борис Грінченко // ІР НБУВ. — Ф. 3. — Спр. 40643. — Арк. 2–2зв.
11. Грінченко Б. Лист до Чернігівської земської управи. 1 лютого 1900 р. / Борис Грінченко // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 32460.
12. Грінченко Б. Лист до Чернігівської земської управи. 24 вересня 1901 р. / Борис Грінченко // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 32461.
13. Грінченко Б. Серед темної ночі. Частина друга / Борис Грінченко // Киевская старина. — 1901. — Т. 73. — Кн. 3. — С. 383–449.
14. Грінченко Б. Серед темної ночі. Частина третя / Борис Грінченко // Киевская старина. — 1901. — Т. 74. — Кн. 1. — С. 103–168.
15. Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість / Борис Грінченко // ІР НБУВ. — Ф. 3. — Спр. 31404. — Арк. 212зв.
16. Грінченко М. Лист до Миколи Плевака. 5 березня 1911 р. / Марія Грінченко // ІР НБУВ. — Ф. 27. — Спр. 22. — Арк. 3.
17. Грінченко М. Спогади. / Марія Грінченко // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 32567. — Арк. 38.
18. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941): у 2 т. / Відп. ред. О. Д. Василюк. — К. : Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2005. — Т. 1. — 500 с.

19. Єфремов С. Про дні минулі / Сергій Єфремов // Молода нація. — 2004. — № 1. — С. 151–232.
20. Ков[аленко]-Кол[омацький] [Г.]. Из литературных обозрений / Григорій Коваленко-Коломацький // Юг. — 1902. — № 1178. — С. 222.
21. Кримський А. Лист до Бориса Грінченка. 19 червня 1901 р. / Агатангел Кримський // ІР НБУВ. — Ф. 3. — Спр. 37807. — Арк. 4.
22. Кримський А. Лист до Бориса Грінченка. 24 липня 1901 р. / Агатангел Кримський // ІР НБУВ. — Ф. 3. — Спр. 37806. — Арк. 1–2.
23. Лотоцький О. Сторінки минулого / Олександр Лотоцький. — Варшава, 1932. — Ч. 1. — 290 с.
24. Науменко В. Лист до Бориса Грінченка. 28 березня 1901 р. / Володимир Науменко // ІР НБУВ. — Ф. 3. — Спр. 38824. — Арк. 1.
25. Науменко В. Лист до Бориса Грінченка. 6 жовтня 1901 р. / Володимир Науменко // ІР НБУВ. — Ф. 3. — Спр. 38821. — Арк. 1.
26. Науменко В. Лист до Євгена Чикаленка. 9 квітня 1900 р. / Володимир Науменко // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 35635. — Арк. 2.
27. Основной счет «Киевской старины» // ІР НБУВ. — Ф. 2. — Спр. 4151. — Арк. 2.
28. Палієнко М. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX — початок XX ст.) / Марина Палієнко. — К. : Темпора, 2005. — 384 с.
29. Сімович В. Про літературну діяльність Бориса Грінченка / Василь Сімович // На могилу Бориса Грінченка. — Чернівці, 1910. — С. 2–12.
30. Старовойтенко І. Євген Чикаленко : людина на тлі епохи / Інна Старовойтенко. — К. : Темпора, 2009. — 544 с.
31. Чернявський М. Кедр Ливана / Микола Чернявський. — Херсон : Кооп. т-во «Українська книгарня», 1920. — 36 с.
32. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Євген Чикаленко. — Нью-Йорк : УВАН, 1955. — 504 с.
33. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917) : у 2 т. / Євген Чикаленко. — К. : Темпора, 2004. — Т. 1. — 428 с.

Toward the History of Creation and Readers' Reception of Borys Hrinchenko's story «In the Middle of a Dark Night»

The article investigates the circumstances under which the story «In the Middle of a Dark Night» by Borys Hrinchenko was created. Some details of Chernihiv period of writer's life are lit up on the basis of correspondence, memoirs and archival materials. The first critical reviews of the story are also explored in the article.